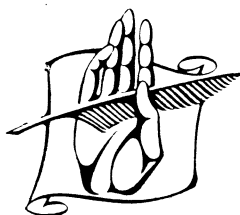

LIETUVOS TSR MOKSLŲ AKADEMIJA
ISTORIJOS INSTITUTAS
LIETUVOS TSR ISTORIJOS PROBLEMINĖ MOKSLINĖ TARYBA

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

1976 METAI

LEIDYKLA „MOKSLAS“ • VILNIUS • 1977

INSTITUTE OF HISTORY
OF THE ACADEMY OF SCIENCES OF THE LITHUANIAN SSR
THE SCIENTIFIC PROBLEMICAL BOARD
OF THE HISTORY OF THE LITHUANIAN SSR

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN HISTORY

1976

VILNIUS

1977

INSTITUT FÜR GESCHICHTE
DER AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN DER LITAUISCHEN SSR
PROBLEMISCHER-WISSENSCHAFTLICHER RAT
FÜR GESCHICHTSFORSCHUNG DER LITAUISCHEN SSR

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

1976

VILNIUS

1977

АКАДЕМИЯ НАУК ЛИТОВСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ
НАУЧНЫЙ СОВЕТ ПО ПРОБЛЕМАМ ИСТОРИИ ЛИТОВСКОЙ ССР

ЕЖЕГОДНИК
ИСТОРИИ
ЛИТВЫ
ГОД 1976

ИЗДАТЕЛЬСТВО «МОКСЛАС» • ВИЛЬНИУС • 1977

Redakcinė kolegija

Jonas DOBROVOLSKAS, Vytautas MERKYS, Vacys MI-
LIUS, Giedrė NIUNKIENĖ, Rita STRAZDŪNAITĖ (sek-
retorė), Henrikas ŠADŽIUS, Adolfas TAUTAVIČIUS,
Bronius VAITKEVIČIUS (vyr. redaktorius),
Regina ŽEPKAITĖ (vyr. redaktoriaus pava-
duotoja)

ЕЖЕГОДНИК ИСТОРИИ ЛИТВЫ. ГОД 1976

На литовском языке

Издательство «Мокслас» ЛитССР, г. Вильнюс, 1977 г.

LIETUVOS ISTORIJOS METRAŠTIS. 1976

Redaktorė A. Bendorienė. Viršelis dailininko R. Dichavičiaus. Meninis redaktorius A. Žvilius. Techninė redaktorė A. Vaičiūnaitė. Korektorės: G. Zaščižinskienė, D. Baratinskienė
IB Nr. 1213

Duota rinkti 1977.VIII.4. Pasirašyta spausdinti 1977.XII.14. LV 13049. Popierius: spaudos Nr. 1, form. 70×90^{1/16}. 12,87 sp. l., 16,53 apsk. l. l. Tiražas 1500 egz. Kaina 2 rb 50 kp. Leidykla „Mokslas“, Vilnius, Sierakausko g. 15. Spausdino „Vaizdo“ sp., Vilnius, Strazdelio g. 1. Užsakymo Nr. 2476.

M $\frac{10604-227}{M 854(10)-77}$ Z-77

© LTSR MA Istorijos institutas, 1977

STRAIPSNIAI IR PRANEŠIMAI

UDK 9 (474.5) 13

KRAŽIŲ JĖZUITŲ KOLEGIJOS ŽEMĖVALDA XVII—XVIII AMŽIUJE

JŪRATĖ KUZMAITĖ

XVI a. antrojoje pusėje—XVII a. Lietuvoje steigėsi daug jėzuitų išlaikomų mokymo įstaigų — kolegijų. Viena jų buvo įsteigta Žemaitijoje, Kražiuose. Kražių jėzuitų kolegija, kurioje kasmet mokydavosi apie 300 moksleivių, veikė su pertraukomis iki pat jėzuitų ordino uždarymo 1773 m., kai visos jėzuitų mokyklos ir jų turtai Lietuvoje buvo perduoti Edukacinei komisijai, reformavusiai ir Kražių kolegiją bei pavertusiai ją apygardos mokykla¹.

Visa ligšiolinė literatūra apie Kražių jėzuitų kolegiją skirta kolegijos, kaip mokymo įstaigos, veiklai. Tačiau feodalinėje Lietuvos valstybėje veikusios jėzuitų kolegijos buvo ir mokyklos, ir religiniai katalikų bažnyčios atramos centrai, ir beneficinės feodalinės valdos. Kaip tik pastaruoju požiūriu Kražių jėzuitų kolegijos istorija — jos, kaip bažnytinės feodalinės valdos, turtinė bei ūkinė padėtis — galima sakyti, iki šiol ne-tyrinėta.

Toks tyrinėjimas aktualus keletu atžvilgių. Tarybinėje lietuvių istoriografijoje tėra viena monografija, nagrinėjanti ekonominę bažnyčios padėtį feodalinėje Lietuvos valstybėje. Joje remiamasi daugiausia XIX a. pirmosios pusės medžiaga². Vilniaus vyskupystės žemėvaldos susiformavimas ir ūkinė bei administracinė jos veikla nušviesti lenkų istoriko

¹ Plačiau apie Kražių jėzuitų kolegiją žr.: Avižonis K. Švietimas Lietuvoje XVII amžiaus pirmoje pusėje.—Kn.: Lietuvos praeitis, t. 1, sąs. 2. Vilnius—Kaunas, 1941, p. 541—568; J. B. (Buszyński Ignacy). Kroże. Ich przeszłość i stan obecny. Wilno, 1872; Łukasiewicz J. Historia szkół w Koronie i w Wielkiem Księstwie Litewskim od najdawniejszych czasow aż do roku 1794, t. 4. Poznań, 1851, p. 98—102; Naruszewicz A. Żywot J. K. Chodkiewicza, wojewody Wilenskiego, hetmana wielkiego. W. Ks. Lit., t. 2. Kraków, 1858, p. 55—57; jo paties. Historia Jana Karola Chodkiewicza, wojewody Wilenskiego, hetmana wielkiego W. X. Lit., t. 2. Warszawa, 1805, p. 171—173; Sležas P. Nuo Kražių kolegijos iki „Aušros“ gimnazijos. K., 1937; Valančius M. Raštai, t. 2. V., 1972; Załeski S. Jezuci w Polsce. W skróceniu 5 tomów w jednym, z dwoma mapami. Kraków, 1908, p. 88—100, 124, 195, 196, 226.

² Pakarklis P. Ekonominė ir teisinė katalikų bažnyčios padėtis Lietuvoje (XV—XIX a.). V., 1956.

J. Ochmanskio darbuose³. Tuo tarpu specialių studijų apie bažnytinę žemėvaldą Žemaitijoje nėra. Tik fragmentiškai iki šiol tyrinėta ir jėzuitų kolegijų, du šimtmečius buvusių svarbiausiais švietimo centrais feodalinėje Lietuvoje, ekonominė padėtis. Kolegijų žemėvaldos formavimasis bei plėtimasis Lietuvoje chronologiškai sutapo su lažinio-palivarkinio ūkio išigalėjimu, prasidėjusiu po Valakų reformos ir intensyviai vykusiu XVII amžiuje. Apibendrinančių darbų apie tai taip pat iki šiol nėra. Todėl Kražių jėzuitų kolegijos, kaip feodalinės valdos, analizė gali tapti įnašu į Lietuvos agrarinių santykių XVII—XVIII a. tyrinėjimus apskritai.

Antra vertus, feodalizmo epochoje nuo materialinės mokyklų bazės, kuri rėmėsi feodalinė žemėvalda ir jos teikiamomis pajamomis, daug priklausė mokymo organizavimas ir mokslo lygis. Dėl to iširti vienos stambiausių bei reikšmingiausių Lietuvoje Kražių jėzuitų kolegijos ekonominę bazę svarbu ir kultūros istorijai.

Jėzuitų kolegijos dar gali būti vertinamos kaip viena būdingiausių jėzuitų ordino veiklos grandžių, atskleidžiančių būdus, kuriais ordinas siekė išigalėti ekonominiame, politiniame bei kultūriniame feodalinės Lietuvos valstybės gyvenime.

Šio straipsnio tikslas — išaiškinti Kražių jėzuitų kolegijos, kaip feodalinės valdos, susiformavimą, jos sudėtį ir dydį XVII—XVIII amžiuje.

Rašiusieji apie Kražių kolegiją tik fragmentiškai mini pirmojo kolegijos fundatoriaus Jono Karolio Chodkevičiaus fundaciją, tačiau nenurodo nei jos dydžio, nei sudėties. Istoriografijoje žinomas taip pat Petro Šiuškštos testamentas, kuriuo jis užrašęs kolegijai Gilvyčių dvarą. Šio testamento ištrauką yra paskelbęs I. Bušinskis⁴. Tai, tur būt, ir viskas.

Rengiant straipsnį, naudotasi archyvine medžiaga, saugoma Centriname valstybiniame senųjų aktų archyve Maskvoje (toliau — CVSAA) Pojėzuitinių turtų fonde (toliau — f. 1603). Šis fondas, matyt, formavosi pradėjus veikti Edukacinei komisijai, kai vyko jėzuitų mokyklų turtų surašymas ir įkainojimas, prasidėję Lietuvoje 1773 m. lapkričio mėn., taip pat Pojėzuitinių turtų valdymo komisijos veiklos metais (1774—1776 m.), vėliau buvo papildytas XIX a. dokumentais⁵. Fondo pagrindą sudarė jėzuitų kolegijų, veikusių Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, archyvai su dokumentų originalais bei nuorašais. Pojėzuitinių turtų fondo medžiagai papildyti naudotasi Žemaičių pilies bei žemės teismų aktų knygomis, kurios saugomos Vilniaus Valstybinio V. Kapsuko universiteto Mokslinės bibliotekos Rankraščių skyriuje (f. 7) ir Lietuvos TSR Centriname valstybiniame istoriniame archyve (f. SA).

³ Ochmański J. Renta feudalna i gospodarstwo dworskie w dobrach biskupstwa Wileńskiego od końca XIV do połowy XVI wieku. Poznań, 1961; j o paties. Powstanie i rozwój latyfundiów biskupstwa Wileńskiego (1387—1550). Ze studiów nad rozwojem wielkiej własności na Litwie i Białorusi w średniowieczu. Poznań, 1963.

⁴ J. B. (Buszyński Ignacy). Min. veik., p. 85.

⁵ Plačiau apie Edukacinės komisijos veiklą Lietuvoje pojėzuitiniu laikotarpiu žr.: Szybiak I. Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej w Wielkiem Księstwie Litewskim. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1973.

Kražių jėzuitų kolegijos, kaip feodalinės valdos, vaizdui susidaryti reikėtų lyginti jos žemėvaldą (pagal dydį) su kitų jėzuitų kolegijų Lietuvoje žemėvaldomis. Tačiau palyginimui yra tik fragmentiškų duomenų apie Vilniaus jėzuitų kolegijos pirmaisiais jos veiklos metais, Rygos jėzuitų kolegijos, veikusios Livonijai esant Žečpospolitos sudėtyje, ir apie Pašiaušės jėzuitų kolegijos Žemaitijoje žemėvaldų dydžius. Minėti objektai nelygiaverčiai daugeliu požiūrių, todėl negali būti nė kalbos apie tiesioginį lyginimą. Vienintelis kriterijus, leidžiantis juos gretinti, yra tai, kad visos keturios minėtos jėzuitų kolegijos buvo kartu ir bažnytinės feodalinės valdos, kurių žemėvalda formavosi tais pačiais principais ir tarnavo tam pačiam tikslui.

Žinoma, kad 1573 m. Vilniaus jėzuitų kolegijai priklausė 9109 ha, iš kurių 7060 ha buvo ariama žemė. Šias žemes dirbo apie 170 prievolinių valstiečių ūkių ir, pačių jėzuitų tvirtinimu, tokio dydžio žemėvaldos visiškai pakako kolegijai išlaikyti⁶.

Rygos jėzuitų kolegija 1611 m. valdė 6 dvarus, turėjusius 160 prievolinių valstiečių ūkių, ir buvo stambi feodalinė valda Livonijoje⁷.

Beveik tuo pat metu įsikūrusiai ir Kražiams artimiausiai Pašiaušės kolegijai priklausė valdų kompleksas, iš kurių didžiausiame — Barstyčių dvare — iki XVII a. vidurio—XVIII a. pradžios karų ir maro epidemijos buvo apie 100 valstiečių ūkių⁸. Barstyčių valdą sudarė 124 valakai žemės⁹, o bendras Pašiaušės kolegijos žemėvaldos dydis labai apytikriais apskaičiavimais galėjo siekti 300 valakų.

Pateikti duomenys leis bent iš dalies įvertinti Kražių jėzuitų kolegijos, kaip feodalinės valdos, dydį tarp Lietuvos bažnytinių žemėvaldų.

Kražių jėzuitų kolegijos žemėvaldos formavimasis bei jos tvarkymas

Kražių jėzuitų kolegijos žemėvalda pradėjo formotis nuo jos įsteigimo dienos. J. K. Chodkevičius pasirūpino steigiamos kolegijos materialine baze, 1614 m. rugsėjo mėn. funduodamas jai Telšių paviete Grūstės valsčiuje Asteikių, Erslo, Ketūnų, Petraičių, Šerkšnėnų, Uikių, Židikų kaimus bei Židikų miestelį, sudariusius Židikų dvarą¹⁰.

⁶ Piechnik L. Początki Akademii Wileńskiej (1569—1600). Nasza przeszłość. Studia z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce. Kraków, 1973, p. 31—33; Rabiškauskas P. Medžiaga Senojo Vilniaus universiteto istorijai. Atspaudai iš L. K. M. Akademijos Metraščio III—IV tomų. Roma, 1967, 1968, p. 221—266, 321—368.

⁷ Дорошенко В. В. Мыза и рынок. Хозяйство Рижской иезуитской коллегии на рубеже XVI и XVII вв. Рига, 1973, с. 22, 26.

⁸ Rabiškauskas P. 18-jo amžiaus Lietuvos bruožai. Iš Pašiaušės jėzuitų kolegijos metraščių.—„Tautos praeitis“ (Istorijos ir gretimųjų sričių neperiodinis žurnalas), t. 1, kn. 3. Chicago, 1961, p. 345—391.

⁹ Pašiaušės jėzuitų kolegijos Barstyčių dvaro inventorių, 1750 m.: CVSAA, f. 1603, ap. 4, b. 2181, l. 41—51.

¹⁰ J. K. Chodkevičiaus fundacijos 1614 m. Kražių jėzuitų kolegijai nuorašas: CVSAA, f. 1603, ap. 4, b. 2188, l. 48—49.

Diduma funduotųjų valdų jau nuo XVI a. pabaigos priklausė Žemaitijos dvasininkams, nes 1596 m. J. K. Chodkevičius už 2000 kapų lietuviškų grašių skolą Žemaičių vyskupystės kapitulai bei seminarijai Grūstės valsčiuje užstatė Ketūnų, Rumsaičių, Šerkšnėnų ir Uikių kaimus¹¹, o nuo 1614 m. vasario mėn. seminarijos žinioje jau buvo Asteikių, Ketūnų, Petraičių, Šerkšnėnų, Uikių ir Židikų kaimai¹².

Antra stambi fundacija, tekusi Kražių jėzuitų kolegijai, buvo Gilvyčių palivarkas Beržėnų paviete. 1635 m. vasario 7 d. Žemaičių žemės teismo teisėjas Petras Šiukšta testamentu užrašė pusę savo Gilvyčių dvaro dešimčiai konviktorių (t. y. dešimties neturtingų bajorų vaikų išlaikymui kolegijos bendrabutyje) ir kita tiek — Kražių jėzuitų kolegijai¹³. Kolegijos teisės į šią valdą buvo P. Šiukštos giminių pripažintos ir patvirtintos Žemaičių pilies teisme 1636 m. kovo 18 dieną¹⁴.

Šios dvi stambios fundacijos sudarė kolegijos žemėvaldos pagrindą pradiniam jos formavimosi etape. Žinomi dar 6 vėlesni žemių užrašymai bei dovanojimai Kražių jėzuitų kolegijai, tačiau dydžiu minėtosioms fundacijoms jie neprilygo. Reikšmingiausias iš jų — 1653 m. Augustino Songailos testamentas, kuriuo jis užrašė kolegijai savo dvarą Sungailiškius Kražių paviete¹⁵. Šios žemės perėjo kolegijos žinion 1656 m., mirus A. Songailai¹⁶.

Paskutinis žinomas Kražių kolegijos fundatorius buvo Mataušas Gobiata, 1722 m. užrašęs kolegijai savo valdą — Čekiškę Pakražantėje¹⁷. Žemės negalėjo būti dovanota daug, nes Čekiškės dvaras Kražių paviete priklausė feodalams Gruževskiems, o M. Gobiata užrašė kolegijai tik nedidelę jo dalį, nupirtą iš Vaitiekaus ir Kotrynos Gruževskių.

Minėtos fundacijos dar kartą patvirtina, kad nebuvo paisoma pasaulietinių feodalų nevienkartinį reikalavimų drausti žemių užrašymą dvasininkams bei bažnytinėms organizacijoms¹⁸.

Greta funduotų žemių Kražių jėzuitų kolegija jau XVII a. pirmojoje pusėje pradėjo pati rūpintis savo žemėvaldos didinimu. Pirmiausia kolegijai reikėjo palivarko netoli Kražių, kad galėtų greitai ir reguliariai apsirūpinti žemės ūkio produktais. Tuo tikslu kolegija 1625 m. už 300 kapų lietuviškų grašių nupirko iš Žemaitijos bajorų Šedvilų, Koplevskių bei Jono Kievnarskio pusę jiems priklausiusio Bagdoniškės dvaro prie

¹¹ Ten pat, l. 59—62.

¹² Žemaičių vyskupystės seminarijai atiduotų 6 kaimų inventorius, 1614 m. vasario 12 d.: ten pat, b. 2241, l. 31—50.

¹³ Kražių jėzuitų kolegijos valdų suvestinė (toliau — Suvestinė), 1767 m.: ten pat, b. 2188, l. 1.

¹⁴ Žemaičių pilies teismo aktai (toliau — ŽPTA), 1636 m.: Vilniaus Valstybinio V. Kapusko universiteto Mokslinės bibliotekos Rankraščių skyrius (toliau — VVU MBRS), f. 7, b. Ž. P. 7/8 (14460), l. 449—450.

¹⁵ CVSAA, f. 1603, ap. 4, b. 2371, l. 25—29.

¹⁶ Ten pat, l. 30—31.

¹⁷ Ten pat, b. 2285, l. 9—12.

¹⁸ Plačiau apie seimų nutarimus šiuo klausimu žr.: Pakarklis P. Min. veik., p. 22; Jučas M. XVIII a. socialinės ir politinės problemos Lietuvos pavietų seimeliuose. — „Lietuvos istorijos metraštis, 1973 metai“. V., 1974, p. 25.

pat Kražių¹⁹. 1626 m. šis dvaras buvo išmatuotas valakais ir jo žemės atskirtos nuo bajoro Kazimiero Pelos valdų²⁰. 1629 m. minėtasis K. Pela pardavė Kražių kolegijai antrąją Bagdoniškės dvaro pusę už 400 kapų lietuviškų grašių²¹. Bagdoniškės dvaras buvo kolegijos Greitiškės palivarko formavimosi pradžia.

1641 m. Kražių kolegija už 1200 kapų lietuviškų grašių nupirko Jadvygos Savickos dvarą Savitiškę Kražių pavieta, Pakražantyje²². Ši valda sudarė būsimojo Savitiškės palivarko branduolį, prie kurio beveik 100 metų kolegija jungė įvairiais būdais įgytas žemes. Taip prie palivarko buvo prijungti Žutautų ir Vabalių kaimai, buvusi Kražių klebonijos valda, kurią 1626 m. Kražių klebonas Merkelis Geiša Eliaševičius pardavė kolegijai už 1000 kapų lietuviškų grašių²³.

1643 m. feodolas Jonas Dausynas pardavė kolegijai už 800 kapų lietuviškų grašių savo tėvonines žemes — Dausyniškę prie Dausyno ežero, Kražių pavieta, ir žemes, vadintas Narkiškę, 1643 m. jo nupirktas už 300 kapų lietuviškų grašių iš feodalų Budrikų ir Pacevičių²⁴.

Nupirktas buvo ir trečiasis Kražių jėzuitų kolegijos palivarkas Karklenų pavieta, Pakražantyje — Bukantiškė. 1658 m. feodalai Mykolas Bardovskis ir Mykolas Fursas už 10 000 lenkiškų zlotų pardavė kolegijai jų protėvių iš Bukontų įsigytas valdas — Bukantiškę ir Pakražantį, sujungtas į vieną dvarą, ir jam priklausiusias smulkias žemes²⁵.

Kartu su žemių pirkimu Kražių jėzuitų kolegija naudojo dar vieną būdą žemėvaldai didinti. Rektoriaus ir visos kolegijos vardu kolegija skolindavo nemažas pinigų sumas aplinkiniams Žemaitijos feodalams, imdama, kaip užstatą, jų žemes. Šie sandėriai paprastai būdavo sudaromi, remiantis bažnytine viderkaufu teise²⁶.

Diduma žemių, atitekusių kolegijai kaip užstatai, jai ir likdavo, nes prasiskolinę feodalai paprastai nebepajėgdavo išpirkti savo žemių.

Ryškiausias pavyzdys, kaip kolegija, finansuodama kaimyninius žemėvaldžius, glemžė jų žemes ir taip didino savo žemėvaldą, gali būti Kražių jėzuitų kolegijos ir feodalų Gruževskių šeimos santykiai: net trys Gruževskių kartos užstatinėjo kolegijai už skolas savo žemes.

Antai 1668 m. Povilas ir Halška Gruževskiai pagal bažnytinę viderkaufu teisę už 200 kapų lietuviškų grašių skolą užstatė kolegijai 51 margą žemės iš Čekiškės dvaro Pakražantyje²⁷. 1669 m. tie patys Gruževskiai

¹⁹ CVSAA, f. 1603, ap. 4, b. 2256, l. 41—45.

²⁰ Ten pat, l. 47—49.

²¹ Ten pat, l. 55—59.

²² Ten pat, b. 2285, l. 50—53; b. 2320, l. 5.

²³ Ten pat, b. 2290, l. 1—3.

²⁴ Ten pat, b. 2285, l. 39—42.

²⁵ Ten pat, b. 2346, l. 24—27.

²⁶ Bažnytinė viderkaufu teisė numatė pinigų skolinimą už teisę naudotis užstatyta žeme bei iš jos gaunamomis pajamomis. Žemės savininkas turėjo teisę išpirkti savo žemę be palūkanų. Zr. Podręczna encyklopedia kościełna. Warszawa—Lublin—Łódź—Kraków, 1916, p. 72.

²⁷ CVSAA, f. 1603, ap. 4, b. 2286, l. 1—4.

už 160 kapų lietuviškų grašių skolą užstatė kolegijai savo valdą — Juodkalnį, — buvusią greta žemių, užstatytą 1668 metais²⁸. Abi šios valdos buvo prijungtos prie kolegijos Savitiškės palivarko. 1684 m. Povilas ir Halška Gruževskiai užstatė kolegijai Papelkį, buvusį prie pat Savitiškės palivarko, išipareigodami savo lėšomis pasamdyti matininką žemei atmatuoti bei kapčiais pažymėti²⁹.

1701 m. Vaitiekus ir Kotryna Gruževskiai už 5000 zlotų skolą užstatė kolegijai trejiems metams savo žemes prie Savitiškės palivarko Pakražantyje su sąlyga, kad, jei po trejų metų žemių neišpirksią, jos atiteksiančios kolegijai negrižtamai³⁰. 1702 ir 1709 m. tie patys Gruževskiai už skolas užstatė šienaujamas pievas, kurios jau kartą XVII a. buvo jų tėvų užstatytos, o vėliau išpirktos³¹.

1726 m. Andrius ir Jonas Gruževskiai su žmonomis, būdami skolingi Kražių jėzuitų kolegijai 500 tinfų sidabro ir neįstengdami jų atiduoti, prašė tą sumą pridėti prie jų senelių bei tėvų skolų, už kurias dalimis buvo užstatyta Gruževskių šeimos valda — Čekiškė Pakražantyje, su sąlyga, kad išpirkti ją galėsia Gruževskių palikuonys, sumokėję kolegijai visą skolą³².

Panašiai formavosi bei didėjo ir kitų jėzuitų kolegijų Lietuvoje žemėvalda. Antai antrosios Žemaitijoje — Pašiaušės jėzuitų kolegijos žemėvaldai pradžia davė feodalo Stanislovo Beinarto fundacija. S. Beinartas 1649 m. testamentu užrašė jėzuitams savo valdas — Pašiaušę, Barstyčius, Viduklę Žemaitijoje bei Panerius, Kernavę, Europą ir Pukštų palivarką Vilniaus pavieta. Dalis funduotųjų valdų, Barstyčiai ir Viduklė, turėjo pereiti jėzuitams tik po ketverių metų, nes ketverius metus gauti iš jų pajamas pagal testamentą turėjo teisę S. Beinarto žmona Halška Beinartienė, o Pašiaušė — tik po pastarosios mirties³³. Tai buvo viena priežasčių, dėl kurių jėzuitų kolegija Pašiaušėje buvo įsteigta tik 1654 metais.

Minėtoji fundacija sudarė Pašiaušės jėzuitų kolegijos žemėvaldos pagrindą, kuris vėliau buvo nuolat visaip didinamas. Antai prie Viduklės palivarko nuo 1671 m. buvo jungiamos žemės aplinkinių feodalų, kurie jas kolegijai parduodavo, užstatydavo arba dovanodavo. Ypač aktyviai šis procesas vyko XVIII a., kai vien dėl Viduklės dvaro Užumedės k. žemių kolegija turėjo reikalų su feodalais 1716, 1735, 1744, 1746 m., — kol jos visos atsidadė kolegijos žinioje³⁴.

²⁸ Ten pat, l. 6—11.

²⁹ Ten pat, l. 22; Lietuvos TSR Centrinis valstybinis istorijos archyvas (toliau — CVIA), f. SA, b. 14719, l. 414—415.

³⁰ CVSAA, f. 1603, ap. 4, b. 2286, l. 68—69; CVIA, f. SA, b. 14743, l. 514—515.

³¹ CVSAA, f. 1603, ap. 4, b. 2286, l. 53—54, 61—63.

³² Ten pat, l. 32—38.

³³ Pašiaušės jėzuitų kolegijos 1649 m. fundacijos nuorašas: CVSAA, f. 1603, ap. 4, b. 2323, l. 70—73.

³⁴ CVSAA, f. 1603, ap. 4, b. 2325, l. 27—30; b. 2327, l. 3—4; b. 2328, l. 20—24, 33—37; b. 2329, l. 25—26, 29—36.

Kyla klausimas, iš kur jėzuitų kolegijos imdavo pinigų skolinimui bei naujų žemių pirkimui. Šiuo metu žinomų šaltinių nepakanka tiesiogiai atsakyti į klausimą, kokios buvo jėzuitų kolegijų Lietuvoje natūrinės bei piniginės pajamos iš ūkio, kaip kad padarė V. Dorošenka, rašydamas apie Rygos jėzuitų kolegijos ūkinę bei finansinę veiklą³⁵. Aišku tik tai, kad ne visi prievolinių valstiečių darbu pagaminti žemės ūkio produktai būdavo sunaudojami išlaikyti kolegijos personalui bei mokiniams, kurių daugėjo labai pamažu³⁶. Diduma produktų patekdavo į rinką. Prekybinę kolegijų veiklą rodo taip pat valstiečių prievolė savo vežimais važiuoti į stambius prekybos centrus — Rygą, Liepoją, Klaipėdą³⁷.

Pajamas didino ir užstatytųjų žemių eksploatavimas, nes iš jų gaunamos pajamos ėjo kolegijoms kaip palūkanos už paskolintąją pinigų sumą, kurią, kaip numatė bažnytinė viderkaufo teisė, skolininkas privalėjo grąžinti be procentų.

Plečiantis Kražių jėzuitų kolegijos žemėvaldai, iškilo būtinybė žemes tvarkyti bei centralizuoti. Tai daryti kolegiją vertė rėžių sistema. Diduma išgytųjų žemių buvo išsimėčiusios smulkiais rėžiais tarp aplinkinių feodalų žemių, toli nuo kolegijos palivarkų, be to, neišmatuotos valakais.

Nepatogi rėžių sistema buvo likviduojama smulkaus pirkimo-pardavimo bei mainų su kaimyniniais žemvaldžiais būdu. Antai 1663 m. Kražių kolegijos rektorius Zigmantas Liauksminas mainė su feodalais Adamavičiais, Rumšomis, Pacevičiais žemes Karklėnų pavieta, jungdamas jas prie Bukantiškės palivarko³⁸. 1666 m. Žemaitijos bajoras Jonas Jakavičius išmainė pusę savo valdos Margių, buvusios prie kolegijos Greitiškės palivarko Milžavėnų k., į kolegijos valdą Vaidatonius³⁹. 1669 m. Kražių kolegija taip pat mainais gavo iš J. Jakavičiaus antrąją Margės žemių dalį ir visą ją prijungė prie Milžavėnų k. žemių⁴⁰. 1670 m. kolegijos rektorius Jonas Juknevičius už 80 kapų lietuviškų grašių nupirko iš bajoro Mykolo Talatos rėžius, įsiterpusius į Gilvyčių palivarko žemes⁴¹.

Kražių kolegijos žemės buvo vienijamos ir vėliau, XVIII amžiuje. Tačiau dažniausiai tai būdavo smulkios, margais skaičiuojamos manipuliacijos, kurios kolegijos palivarkų žemėvaldos dydžio, galima sakyti, nekeitė, o tik centralizavo ją.

Nors dažniausiai tai būdavo smulkios žemės valdos, kolegijai, likviduojant rėžius, ne visada pavykdavo taikiai susitarti su žemvaldžiais. Kartais ginčytinus žemėvaldos klausimus tekdavo spręsti teisme. Antai 1668 m. jau minėti Gruževskiai bylinėjosi su Kražių kolegija dėl rėžių,

³⁵ Дорошенко В. В. Мин. veik.

³⁶ Plačiau apie Kražių jėzuitų kolegijos mokinių skaičių žr.: Valančius M. Min. veik., p. 247.

³⁷ Kražių jėzuitų kolegijos 1667 ir 1706 m. inventoriai: CVSAA, f. 1603, ap. 4, b. 2245, l. 17—28; b. 2250, l. 1—85.

³⁸ CVSAA, f. 1603, ap. 4, b. 2346, l. 24—27.

³⁹ Žemaičių žemės teismo 1666—1667 m. aktai (toliau — ŽŽTA): CVIA, f. SA, b. 14691, l. 294—295.

⁴⁰ ŽŽTA, 1669 m.: ten pat, b. 14698, l. 651—652.

⁴¹ ŽPTA, 1669—1670 m.: VVU MBRS, f. 7, b. ŽP 23 (27/14479), l. 234—235.

įsiterpusių į jų žemes, ir bylą baigė susitarimu mainais išspręsti šį ginčą. Kolegija perleido Gruževskiams savo žemių rėžius ir gavo mainais atitinkamus rėžius, įsiterpusius į Savitiškės palivarko žemes⁴². Tik po bylinėjimosi 1669 m. feodalas Kazimieras Jautakis sutiko atiduoti mainais Kražių kolegijai į jo valdas Kražių pavieta rėžiais įsiterpusias Kražių Šemetiškių žemes, kurių dalis buvo prijungta prie Greitiškės palivarko⁴³.

Kražių jėzuitų kolegijos žemėvaldos sudėtis ir dydis

Kražių jėzuitų kolegijos valdas XVII—XVIII a. sudarė 5 ūkiniai-administraciniai vienetai: Židikų dvaras Telsių pavieta, Gilvyčių palivarkas Beržėnų pavieta, Greitiškės ir Savitiškės palivarkai Kražių pavieta bei Bukantiškės palivarkas Karklėnų pavieta. Žemėvaldos formavimasis truko ilgai, rėžiai buvo smulkūs, nuolat kaitaliojosi, todėl kolegijos žemėvaldos dydį nustatyti sunku. Pagrindinis šaltinis — 1667 m. generalinis Kražių jėzuitų kolegijos valdų inventorius⁴⁴, papildomas įvairialaikiais atskirų kolegijos valdų inventoriais.

Židikų dvaras buvo pirmoji, be to, žemėtvarkos požiūriu vieningiausia bei stabiliausia dydžio Kražių jėzuitų kolegijos valda. Dar 1569 m. Astėikių, Erslos, Petraičių, Šerkšnėnų, Uikių, Židikų kaimus karališkasis revizorius Jokūbas Laškovskis išmatavo valakais. Bendras jų žemės naudmenų plotas siekė 380 valakų: 216 valakų ariamos žemės ir 58 valakai ganyklų. Kitose žemėse buvo miškai ir užusieniai⁴⁵.

1614 m., funduojant 7 minėtus kaimus Kražių jėzuitų kolegijai, juose buvo 317 valakų žemės: 217 valakų ariamos ir 57 valakai ganyklų. Šias žemes dirbo 290 prievolinių valstiečių ūkių⁴⁶.

Židikų dvaras perėjo kolegijai kaip susiformavęs ūkinis vienetas, būvęs toli nuo Kražių ir kolegijos. Todėl, laikui bėgant, jo žemėvaldos dydis praktiškai nesikeitė: prie jo nebuvo pripirkta ar kitaip įsigyta naujų žemių. Apie tai liudija 1667, 1673, 1706, 1743 m. kolegijos valdų inventoriai, rodą, kad pusantro šimto metų Židikų dvarą sudarė tie patys kaimai, turėję tiek pat žemės (daugiau kaip 300 valakų) ir beveik tiek pat valstiečių ūkių (1667 m.—329 ūkiai, 1673 m.—332 ūkiai, 1706 m.—284 ūkiai)⁴⁷. Gyventojų prieaugis, palyginus su 1614 m., labai nedidelis. To-

⁴² Ten pat, l. 219—220.

⁴³ Ten pat, l. 215—216.

⁴⁴ Kražių jėzuitų kolegijos valdų 1667 m. inventorius: CVSAA, f. 1603, ap. 4, b. 2245, l. 1—28.

⁴⁵ Išrašas iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Iždo knygų apie Kražių jėzuitų kolegijai funduotų 7 kaimų ribų 1569 m. nustatymą: CVSAA, f. 1603, b. 2205, l. 1—12.

⁴⁶ J. K. Chodkevičiaus Kražių jėzuitų kolegijai funduotų kaimų 1614 m. inventorius: ten pat, b. 2242, l. 1—18.

⁴⁷ Ten pat, b. 2245, l. 17—19 (1667 m.); b. 2246, l. 2—103 (1673 m.); b. 2250, l. 1—55 (1706 m.); b. 2254, l. 1—45 (1743 m.).

kią padėtį daugiausia sąlygojo išorinis veiksnys — XVII a. vidurio ir XVIII a. pradžios karai bei epidemija, per kuriuos Kražių jėzuitų kolegija patyrė didelių materialinių bei gyvosios jėgos nuostolių.

Tolumas nuo Kražių, matyt, ir buvo viena priežasčių, dėl kurių Židikų dvaras — vienintelė kolegijos valda — neturėjo arimų, kuriuos apdirbtų lažiniai valstiečiai, o tik kaimų žemes su valstiečiais prievolinkiniais. Todėl jam ir netaikytinas palivarko pavadinimas.

Koks buvo Gilvyčių palivarko žemėvaldos dydis ir kiek jam priklausė prievolinių valstiečių ūkių 1635 m., kai jis atiteko kolegijai, tiesioginių duomenų nėra. Tačiau žinoma, kad 1667 m. Gilvyčių valdą sudarė Gilvyčių, Girnikų, Kivylių, Laumakių, Mingėlių, Pavėkių, Užčiaušių ir Užkalnių kaimai su užsieniais, turėję 95 valakus ariamos žemės ir 108 prievolinius valstiečių ūkius, bei palivarkas. Jame buvo 3 laukai, kurių kiekvienam apsėti reikėjo 60 Vilniaus statinių rugių, ir pievos, iš kurių kasmet būdavo prišienaujama 300 vežimų šieno⁴⁸. Mes nežinome, koks žemės plotas buvo apsėjamas 1 Vilniaus statine. Žinoma tik, kad 1 Vilniaus statinė lygi 1,5 „solianka“ vadinamos statinės, o 30 „soliankų“ apsėjamas 1 valakas⁴⁹. Taigi palivarko laukai užėmė 9 valakus, o iš viso Gilvyčių valdoje buvo apie 100 valakų ariamos žemės.

1667 m. inventoriaus duomenų apie Gilvyčių palivarko žemėvaldos dydį 1635 m. patikimumą patvirtina to paties dvaro 3 kaimų 1595 m. inventorius⁵⁰. Gilvyčių, Girnikų ir Pavėkių kaimuose ir 1595 m., ir 1667 m. buvo tiek pat ariamos žemės — atitinkamai 10, 5, 18 valakų⁵¹. Galima manyti, kad ir kitų kaimų žemės kiekis, laikui bėgant, mažai keitėsi. Tai leidžia daryti išvadą, kad ir 1635 m. Gilvyčių palivarkui priklausė maždaug 90—100 valakų žemės.

Sunkiau nustatyti, kiek 1635 m. palivarkui priklausė prievolinių valstiečių ūkių. 1595 m. Gilvyčių, Girnikų ir Pavėkių kaimuose buvo 33 valstiečių ūkiai, o 1667 m. minėtuose 3 kaimuose ūkių beveik padvigubėjo (52 ūkiai)⁵². Todėl galima manyti, kad 1635 m. Gilvyčių palivarko 8 kaimuose turėjo būti daugiau kaip 100 prievolinių valstiečių ūkių, o tai atitiktų ir ariamos žemės kiekį (95 valakai).

Bagdoniškės, Gedminių, Milžavėnų ir Žirnainių kaimai Kražių paviete sudarė kolegijos valdą, vadintą Greitiškės palivarku. Vienintelis šalti-

⁴⁸ Kražių jėzuitų kolegijos 1667 m. valdų inventorius: CVSAA, f. 1603, ap. 4, b. 2245, l. 19—22.

⁴⁹ Žemaičių vyskupystės 1662 m. stalo valdų generalinis inventorius: Lietuvos TSR Respublikinės bibliotekos Rankraščių skyrius, f. 93, aplankas 22, bylos nenumuotos; Kasperczak S. Rozwój gospodarki folwarcznej na Litwie i Białorusi do połowy XVI wieku. Poznań, 1965, p. 274—275.

⁵⁰ 1595 m. kovo 6 d. Gilvyčių dvaro ir trijų Beržėnų vls. kaimų žmonių surašymas: Istorijos archyvas, t. 1. XVI amžiaus Lietuvos inventoriai. Surinko K. Jablonskis (toliau — IA). K., 1934, l. 375—380.

⁵¹ Kražių jėzuitų kolegijos valdų 1667 m. inventorius: CVSAA, f. 1603, ap. 4, b. 2245, l. 20—21; 1595 m. kovo 6 d. Gilvyčių dvaro ir trijų Beržėnų vls. kaimų surašymas: IA, t. 1, l. 377—379.

⁵² Ten pat.

nis Greitiškės palivarko žemėvaldos dydžiui nustatyti yra 1667 m. generalinis Kražių jėzuitų kolegijos valdų inventorius. Jame nurodyta, kad Greitiškės palivarkas turėjo 3 ariamus laukus, kurių kiekvienam apsėti reikėjo 40 Vilniaus statinių rugių, taigi 6 valakus dirbamos žemės bei šienaujamas pievas, duodančias kasmet 200 vežimų šieno. Palivarkui priklausiusiuose Gedminių, Milžavėnų ir Žirnainių kaimuose 1667 m. buvo 83 valakai dirbamos žemės ir 50 prievolinių valstiečių ūkių⁵³.

Laikui bėgant ir keičiantis palivarko žemėvaldos sudėčiai, dirbamos žemės kiekis Greitiškės palivarke, matyt, kito, tačiau vargu, ar tai buvo svarbūs pasikeitimai. Po 1667 m. neminima jokios stambios žemės valdų fundacijos, pirkimo ar užstatymo. Tiesa, 1675 m. Juozas Budrikas testamentu paliko Kražių jėzuitų kolegijai Pašilės k., įjungtą į Greitiškės palivarką, tačiau tai buvo nedidelė valda⁵⁴. Pašilės k. dar ir 1701 m. nebuvo išmatuotas valakais, o 1725 m. jame surašyti vos 2 valstiečių ūkiai⁵⁵. Nepasikeitė per 80 metų ir Greitiškės palivarko kaimų arimų dydis, kuris 1747 m. buvo toks pat, kaip ir 1667 m., o šienaujamos pievos tedavė 150 vežimų šieno per metus⁵⁶.

Visa tai, matyt, leidžia padaryti išvadą, kad Kražių jėzuitų kolegijos Greitiškės palivarke XVII—XVIII a., be dvaro arimų, buvo apie 80—90 valakų dirbamos žemės ir 50—70 prievolinių valstiečių ūkių.

Tik apytikrius duomenis galima pateikti ir apie Savitiškės palivarko dydį bei prievolinių valstiečių ūkių skaičių. 1667 m. inventoriuje nurodoma, jog palivarko žemę sudarė 3 laukai, kurių kiekvienas buvo apsėjamas 40 Vilniaus statinių rugių, arba 6 valakai dirbamos žemės ir šienaujamos pievos, davusios 200 vežimų šieno per metus. Palivarkui priklausiusiuose Sungailiškių, Rupšių, Žutautų, Vabalių ir Pajūrės kaimuose buvo apie 60 valakų ariamos žemės, kurią dirbo 55 valstiečių ūkiai⁵⁷.

XVIII a. inventoriuose palivarko kaimų žemės kiekis bei prievolinių ūkių skaičius nenurodyta. Tik žinoma, kad 1747 m. Savitiškės palivarkas turėjo 3 ariamos žemės laukus, kurių kiekvienas buvo apsėjamas 30 Vilniaus statinių rugių, taigi 4,5 valako dirbamos žemės ir šienaujamas pievas, davusias 500 vežimų šieno per metus⁵⁸.

1667 m. inventoriaus duomenimis, Kražių kolegijos Bukantiškės palivarko arimuose buvo sėjama po 50 Vilniaus statinių į kiekvieną iš 3 laukų, kas sudaro 7,5 valako dirbamos žemės; šienaujamos pievos duodavo 360 vežimų šieno kasmet. Palivarkui priklausiusiuose Badaukių, Bukantiškių, Gomalių, Karklėnų ir Vizginių kaimuose buvo 82 valakai žemės su mišku ir lankomis ir 56 valstiečių ūkiai⁵⁹. Inventoriuje nenu-

⁵³ Ten pat, l. 24—25.

⁵⁴ Suvestinė, 1767 m.: CVSAA, f. 1603, ap. 4, b. 2188, l. 2.

⁵⁵ Greitiškės palivarko inventoriai, 1701 m., 1725 m.: ten pat, b. 2280, l. 28; b. 2281, l. 222.

⁵⁶ Greitiškės palivarko inventorius, 1747 m.: ten pat, b. 2282, l. 1.

⁵⁷ Kražių jėzuitų kolegijos inventorius, 1667 m.: CVSAA, f. 1603, ap. 4, b. 2245, l. 27.

⁵⁸ Savitiškės palivarko inventorius, 1747 m.: ten pat, b. 2282, l. 8—11.

⁵⁹ Kražių jėzuitų kolegijos inventorius, 1667 m.: ten pat, b. 2245, l. 22—24.

rodyta, kiek ariamos žemės valdė Bukantiškių palivarko kaimų valstiečiai. Bendras žemėnaudos dydis nurodytas ir 1706 m. inventoriuje — 71 valakas žemės, priklausęs tuo metu Badaukių, Bukantiškių, Gomalių, Karklėnų ir Vizginių kaimams⁶⁰. Žinodami valstiečių ūkių skaičių (56 ūkiai) ir kiek žemės jie XVII a. pabaigoje—XVIII a. valdė (retas ūkis turėjo valaką), galime daryti išvadą, jog Bukantiškių palivarko kaimai turėjo maždaug po 50 valakų dirbamos žemės.

Išvados

Kražių jėzuitų kolegijos žemėvalda pradėjo formotis 1614 m.— nuo kolegijos įsteigimo dienos. Aktyviai šis procesas vyko iki XVII a. septintojo dešimtmečio pabaigos. Iki tol kolegijos žemėvalda, galima sakyti, susiformavo, nes vėliau, iki pat 1773 m., didelių pasikeitimų neįvyko.

Kražių jėzuitų kolegijos žemėvaldos formavimasis bei didėjimas vyko trejopai — žemių fundavimu, pirkimu ir užstatymu. Galima išskirti du šio proceso tarpsnius: XVII a. pirmojoje pusėje svarbiausias žemių įsigijimo šaltinis buvo Žemaitijos feodalų fundacijos, o nuo XVII a. vidurio kolegija pati pradėjo vykdyti aktyvią žemių kaupimo politiką, supirkinėdama jas iš aplinkinių Žemaitijos feodalų, taip pat skolindama jiems už žemę kaip užstatą stambias pinigų sumas.

Maždaug pusė kolegijai priklausiusios žemės buvo funduota, o antra tiek piršta bei užstatyta.

Kražių jėzuitų kolegija XVII a. antrojoje pusėje—XVIII a., lažinio-palivarkinio ūkio klestėjimo Lietuvoje laikotarpiu, buvo stambi bažnytinė feodalinė valda Žemaitijoje. Jos ūkinių bei administracinių valdų kompleksą sudarė 4 palivarkai ir 1 dvaras su 29 jiems priklausiusiais kaimais, kurių bendras žemėvaldos dydis buvo 877 valakai (18 732,72 ha) žemės. Palivarkų arimai buvo apsėjami 540 Vilniaus statinių rugių, o tai atitinka 27 valakus (576,72 ha) dirbamos žemės. Kaimų žemes sudarė apie 850 valakų (18 156 ha), iš jų apie 250 valakų (11 107,20 ha) buvo ariamos žemės.

ЗЕМЛЕВЛАДЕНИЕ КОЛЛЕГИИ ИЕЗУИТОВ В КРАЖЯЙ В XVII—XVIII ВВ.

Ю. КУЗМАЙТЕ

Резюме

В XVII—первой половине XVIII в. в Литве преобладала барщинно-фольварочная система хозяйства. В литовской историографии до настоящего времени нет обобщающих исследований на эту тему.

Процесс формирования и развития землевладения одного из крупнейших учебных заведений в феодальной Литве — коллегии иезуитов в Кражяй (Жямайтия), действо-

⁶⁰ Kražių jėzuitų kolegijos inventoriūs, 1706 m.: ten pat, b. 2250, l. 59—63.

вавшей в 1614—1773 гг., хронологически совпал с развитием барщинно-фольварочной системы хозяйства в Литве, и потому изучение его актуально.

Автором данной статьи прослежены пути становления, состав и величина землевладения коллегии иезуитов в Кражяй.

Формирование землевладения коллегии началось со дня ее основания и активно протекало до конца 80-х годов XVII в. Землевладения коллегии расширялись тремя путями: за счет земель, записанных феодалами; купленных; земель феодалов, взятых под залог за денежные ссуды, предоставляемые коллегией.

В первой половине XVII в. основным источником роста землевладения коллегии была запись земель феодалами. С середины XVII в. коллегия начала вести активную политику накопления земель, покупая их у окрестных феодалов Жямайтии или беря земли с поступающими с них доходами в залог.

Около половины земель коллегия приобрела путем записей, остальные были куплены или взяты под залог.

В период расцвета барщинно-фольварочной системы хозяйства во второй половине XVII—XVIII в. коллегия иезуитов в Кражяй являлась крупным феодальным землевладельцем в Жямайтии. Ее хозяйственно-административный комплекс составляли 4 фольварка и 1 двор с 29 принадлежащими им деревнями. Общая площадь землевладения этого комплекса составляла 877 волок (18 732,72 га) земли.